

DE LITURGISCHE INBEDDING VAN HET GREGORIAANS

ZOMERCURSUS GREGORIAANS

IN DE ABDIJ KONINGSHOEVEN

20 AUGUSTUS 2024: HOOGFEEST VAN SINT BERNARDUS

VAN KERK NAAR CONCERTZAAL

- Het gregoriaans maakte in de laatste decennia de ontwikkeling door die veel andere religieuze muziek al eerder heeft doorgemaakt: van een liturgische context naar een concertante context
- Deed zich voor andere vormen van religieuze muziek al eerder voor: Stabat Mater aanvankelijk para-liturgisch, later liturgisch (hymne feest Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten), maar bij Pergolesi (40 minuten) en bij Dvorák (anderhalf uur) uitgesproken concertmuziek
- Doet zich ook voor bij niet-westerse religieuze muziek: dansende derwisjen en Indiase raga's in concertzaal

TUSSENVORM: LITURGIE 'NASPELEN'

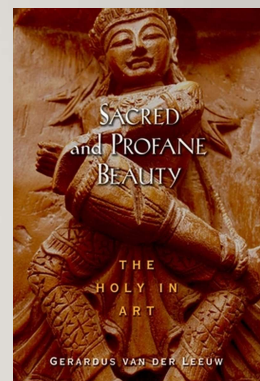
- Er is nog een tussenvorm tussen de liturgische en de concertante context: het concert als re-enactment van de liturgie: zangers verkleed als monniken, gregoriaans zingen als vorm van 'larpen' (live action role play)

GEMEENSCHAPPELIJKE OORSPRONG KUNST EN RELIGIE

Theorie van de Nederlandse godsdienstwetenschapper Gerardus van der Leeuw (1890-1950): dans en zang zijn de oudste 'kunstvormen', want je hebt er alleen je eigen lichaam bij nodig. Geleidelijk groeien ze uit elkaar: uit de beweging ontstaan zowel de danskunst als het religieuze ritueel, uit het stemgebruik de liedkunst en de liturgische zang.

ONTSTAANSCONTEXT GREGORIAANS

- Het gregoriaans is niet ontstaan als kunstmuziek, maar als liturgische gebruiksmuziek, als integraal onderdeel van een religieus ritueel
- Maakt dat uit voor de technische zangpraktijk? Ik weet het niet, u misschien wel
- Maar het maakt wel uit voor het begrip van wat je zingt, voor de intentie en instelling van de zangers/zangeressen: zing je voor applaus, voor eigen vermaak of ter ere van iets hogers? Voorbeeld van Igor Reznikoff
- Het is minstens goed om te weten uit welke wereld het gregoriaans vandaan komt, zodat je het met benul kunt zingen

LITURGIE IS EEN VORM VAN RITUEEL

- Ons leven is vol van rituelen: zijn belangrijk en tegelijk veelal vanzelfsprekend (dagritme, verjaardag, stille tocht enz.)
- Rituelen zijn herhaalbare symbolische handelingen die een betekenis verlenen aan situaties
- Helpen je als je zelf geen woorden vindt: je hoeft ze niet uit te vinden
- Helpen vooral bij 'moeilijke' overgangen in het leven (geboorte, relatie aangaan, overlijden): 'rites de passage'
- Rituelen hebben én geven **structuur**, rituelen hebben én geven **betekenis**

LITURGIE WORDT GEVIERD

- 'Protestantse' vraag: valt hier iets te vieren?
- Vieren: iets feestelijk gedenken (je verjaardag, een geboorte, een jubileum)
- Connotatie: de tijd onderbreken, vrijaf nemen (feriae, Feiertag)
- En ook: loslaten, de teugels laten vieren
- Een verwant woord: celebreren = iets plechtig vieren, met veel mensen erbij (Latijn: celeber: drukbezocht; vgl. celebrity: iemand die veel mensen kennen)

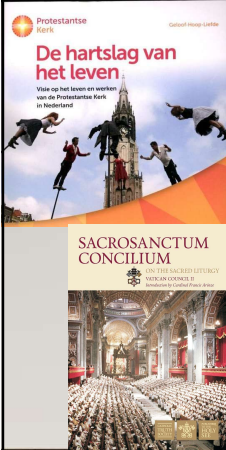
EEN KWESTIE VAN WOORDEN

λειτουργία

- Liturgie: 'leitourgia' (Grieks) = werk (ergon) van of voor het volk (leitos, van laos)
- In de Griekse Oudheid: een dienst voor het algemeen welzijn
- In de Griekse vertaling van het Oude Testament: tempeldienst van priesters en levieten (ook nog in Nieuwe Testament: Lucas 1,23)
- In vroege christendom vaak en nu nog in christelijk Oosten: liturgie = eucharistie
- Andere Latijnse woorden: ministerium, officium, munus, opus, ritus, actio, celebratio, cultus, mysterium, sacramentum
- Eredienst / worship / Gottesdienst

TWEE OMSCHRIJVINGEN VAN CHRISTELIJKE LITURGIE

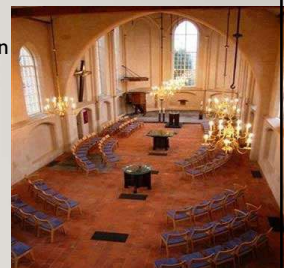
- 'In de liturgie klopt het hart van de gemeente. Hier gebeurt het heilige. Hier gaan beker en schotel van hand tot hand. Hier klinkt het woord en zingt het lied. Broeders en zusters ontmoeten elkaar rond doopvont, kansel en tafel in de naam van Christus. Bezielde liturgie, waar hoofd en hart geraakt worden, is wezenlijk.' (*De hartslag van het leven*, visienota PKN 2012)
- 'De liturgie, waardoor, vooral in het goddelijk offer van de eucharistie, het werk van onze verlossing wordt voltrokken, draagt er ten eerste toe bij, dat de gelovigen het mysterie van Christus in hun leven tot uitdrukking brengen en aan anderen openbaren, gelijk ook de echte aard van de Kerk, die dit als eigen kenmerk heeft, dat zij menselijk is en tevens goddelijk tevens, zichtbaar en met onzichtbare werkelijkheden toegerust, bruisend van activiteit en zich wijgend aan de beschouwing.' (*Sacrosanctum Concilium*, constitutie over de liturgie van het Tweede Vaticaans Concilie, 1963)

HEILIG SPEL VAN BEZIELDE LITURGIE

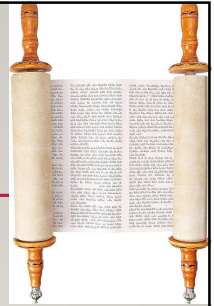
Elementen uit de omschrijving in *De hartslag van het leven*:

1. 'Klopt het hart van de gemeente': liturgie is iets van de gemeenschap, zelfs het hart ervan
2. 'Hier gebeurt het heilige': liturgie heeft met het sacrale, het overstijgende, het heilige te maken
3. 'Beker en schotel, woord en lied': voorwerpen, teksten en symbolen spelen een rol
4. 'Broeders en zusters ontmoeten elkaar': liturgie schept (minstens tijdelijk) gemeenschap en ontmoeting
5. 'Rond doopvont, kansel en tafel': de plek is van belang: een sacrale ruimte
6. 'Hoofd en hart worden geraakt': liturgie raakt heel de mens (rede en gevoel, en ook de zintuigen)
7. 'In de naam van Christus': liturgie is verbonden met een concrete geloofstraditie

JOODSE WORTELS

- Het christendom is ontstaan vanuit het jodendom: christelijke liturgie wortelt in de joodse eredienst, maar wilde zich er ook van onderscheiden
- Tempeldienst in Jeruzalem: morgen- en avondoffer (wierookoffer met gebeden), tot verwoesting van de tempel in 70 na Chr.
- Daarnaast: synagoge (al vanaf de ballingschap), geen offerplaats, maar 'leerhuis' rond de Schriften (Thora en Psalmen)
- Grote feesten, bijvoorbeeld Pasen (Pesach) en Pinksteren
- Sjabbat: vooral huiselijke liturgie

ZEGENEN: HET GOEDE ZEGGEN

- Sleutelbegrip in de joodse liturgie: berakah
 - In het Latijn: benedicere, in het Grieks eulogein: het goede zeggen
 - Vier grondelementen in alle liturgisch gebed (o.a. in tafelgebeden)
1. **loven**: God prijzen in zijn schepping, en dus ook in de mens
 2. **danken**: gericht op het **heden**, danken voor de schepping, voor ons bestaan
 3. **gedenken**: gericht op het **verleden**, heilsgeschiedenis (voor joden o.a. uittocht uit Egypte, voor christenen het leven en handelen van Jezus)
 4. **smeken**: gericht op de **toekomst**, 'dat uw mildheid en trouw moge duren tot in lengte van dagen'

Hebrew Word of the Week

בְּרָכָה

Berakah - Blessing

DRIE BASISELEMENTEN

- In het Nieuwe Testament en de vroegste christelijke bronnen verschijnen drie basiselementen:

‘Degenen die zijn woorden aanvaardden, lieten zich **dopen** [...]. Zij wijdden zich trouw aan het onderricht dat de apostelen gaven, aan de onderlinge gemeenschap, **het breken van het brood** en **het gebed**.’ (Handelingen 2,41-42)

1. de **zondagsviering**: maaltijd met breken van het brood
2. de **doopviering**: opname in de christelijke gemeenschap
3. **gebeden**, vaak op vaste tijden (zoals in de tempel)

LITURGIE: IN BEGINSSEL ALLES GEZONGEN

- De basis van liturgische zang is de recitatie: tekstbegrip staat voorop!
- In de joodse eredienst werd en wordt in beginsel alles gezongen: in de Oudheid al in de tempel van Jeruzalem (psalmen!) en na de verwoesting van de tempel (70 na Chr.) in de synagogale dienst.
- De christelijke eredienst bouwde daarop voor: liturgische oervormen zijn afgeleid van joodse eredienst (urengebed in de tempel, maaltijdviering op de vooravond van sabbat).

OOK IN DE CHRISTELIJKE LITURGIE: ZINGEN!

- In beginsel wordt in de Latijnse liturgie, zoals ook in de Byzantijnse, alles gezongen, behalve de homilie (preek)
- Het gregoriaans is dus gearticuleerde tekst. Die articulatie is niet willekeurig, zij heeft betekenis. Goede tekstkennis en –voordracht zijn voor zangers/zangeressen een eerste vereiste.
- Maakt het uit of een gezang een graduale of een antifoon is, een hymne of een sequens, een oratio of een introitus? Jazeker, want de gezangen hebben een bepaalde plaats in een groter geheel. Ze openen iets of sluiten iets af, ze delen iets mee of bemediteren iets, ze omlijsten iets of leiden naar iets toe.
- Kennis van de plaats van de gezangen in het grotere geheel (dat eigenlijk alleen tot zijn recht komt in hun oorspronkelijke liturgische setting) is van belang voor de juiste tekstvoordracht.

TWEE BELANGRIJKE FACTOREN VOOR DE INBEDDING VAN GEZANGEN

1. De aard van de liturgische **viering** en de plaats daarbinnen van het gezang

Drie basisvormen van liturgie:

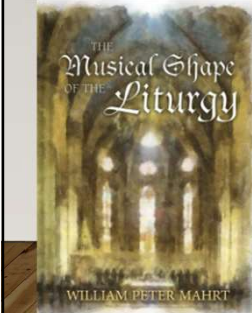
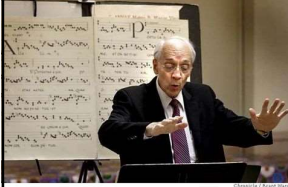
- Liturgie van de eucharistie (misviering)
- Liturgie van het getijdengebed (officie, urengebed)
- Liturgie rond levensmomenten (doop, vormsel, huwelijk, uitvaart)

2. De plaats in het liturgische **jaar**

Twee lijnen: Proprium de tempore (tijdeigen) en Proprium sanctorum (heiligenfeesten)

TEKST EN TOON, WOORDEN EN NEUMEN

- De relatie tussen tekst en noten, tussen woorden (lettergrepen) en neumen, is wellicht nergens in de religieuze muziek zo sterk als in het gregoriaans, en die relatie wordt bepaald door de liturgische functie van de tekst. Zij kan dus bij eenzelfde tekst variëren naar gelang het gezang een andere plaats in de liturgie heeft. Dat maakt het gregoriaans tot paradigma bij uitstek voor religieuze muziek (stelling van prof. William Mahrt, Stanford University, *The Musical Shape of the Liturgy*, 2012)
- Twee factoren daarbij van belang: **syllabische dichtheid** (hoeveel neumen op één lettergreep) en **melodische plaatsing** (bij welk onderdeel van de tekst zijn er opvallende toonhoogten en melisma's)

VIER BASISVORMEN SYLLABISCHE DICHTHEID

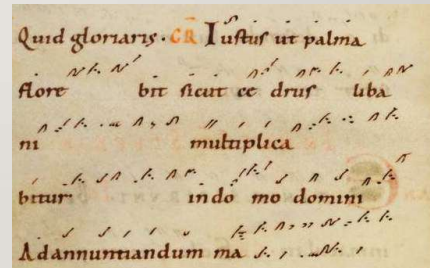
1. recitatief: verschillende lettergrepen op dezelfde toonhoogte (tenor)
2. syllabisch: elke lettergreep krijgt een eigen noot/neum
3. neumatisch (of oligotonisch): elke lettergreep krijgt een groep van noten (twee, drie of meer)
4. melismatisch: bepaalde afzonderlijke lettergrepen krijgen een lange reeks van noten, een melisma ('versiering')

De syllabische dichtheid correspondeert met de functie van de tekstoverdracht.

Bijvoorbeeld: recitatief als de tekst omwille van zichzelf wordt voorgedragen (psalmen tijdens de getijden), melismatisch als de tekst bedoeld is als om de meditatie te ondersteunen (graduale tijdens de mis).

JUSTUS UT PALMA:VOORBEELD

- Hoe de liturgische inbedding van betekenis kan zijn voor de muzikale vormgeving van éénzelfde tekst: voorbeeld van Justus ut palma florebit (sicut cedrus Libani multiplicabitur) – De rechtvaardige zal bloeien als een palm, (als een ceder van de Libanon zal hij opgroeien), Psalm 92,13 (Vulgata 91,13)

JUSTUS UT PALMA IN DE GETIJDEN

Justus ut palma florebit: sicut cedrus Libani multiplicabitur.

Justus ut palma florebit: sicut cedrus Libani multiplicabitur.

- Als psalmvers tijdens de getijden (OSB, Romeins tot 1970) op elke vrijdag in de lauden en in de lauden van Stille Zaterdag: recitatief, nadruk ligt op de tekstoverdracht, geen bijzondere inkleuring door het tijdeigen; alleen kleine melodische variatie bij de mediatio (middencadens) en de terminatio (eindcadens) volgens een van de acht modi voor de psalmodie
- Als onderdeel van een versiculum of responsorium in de getijden: geen nadruk op tekstoverdracht, maar op afsluiting van een deel van het officie; daardoor melisma op (feitelijk niet belangrijke) lettergreep, decoratief, meditatief.

JUSTUS UT PALMA ALS INTROITUS: INLEIDING OP HET FEEST

Introitus is inleiding op het feest, geeft de kerngedachte van het feest aan. In dit geval het commune sanctorum. Meer dan alleen tekstoverdracht. Begeleidt de intocht van de celebranten; daardoor iets plechtigs en ook iets levendigs (beweeglijk als processie). Overwegend neumatische stijl, bijna alle lettergrepen krijgen meer noten, sommigen zelfs vijf of zes.

JUSTUS UT PALMA ALS OFFERTORIUM

Offertorium (optioneel) in het commune voor de kerkleraren (Commune doctorum ecclesiae). Vergelijkbaar met introitus, want ook het offertorium leidt iets in: het eucharistische gedeelte van de mis. Maar twee verschillen: er is tijdens het offertorium geen grote processie zoals bij intocht (alleen klaarmaken van het altaar), en anderzijds: in de middeleeuwen werd het eucharistische deel van de mis als plechtiger beschouwd dan de woorddienst. Gevolg: minder beweeglijk dan de introitus, maar meer versierd: sfeer van grotere reflectie en inkeer. Dus: melismatisch; op eerste lettergreep melisma van twaalf, op (pal-)ma zelfs zestien noten.

JUSTUS UT PALMA ALS GRADUALE

Graduale (en ook alleluiavers) voor het Commune sanctorum (alleluia trouwens ook op het feest van Bernardus, dus vandaag!). Graduale leidt niet ergens naartoe, maar rondt iets meditatief af: eerste lezing (meestal uit OT). Lijkt bijna recitatief te beginnen, maar dan melisma van elf noten op 're': nadruk op het bloeien. Eindmelisma op (Liba-)ni. Moet meditatieve sfeer creëren: stille aandacht in de kerk, sfeer om de lezing te laten bezinken.

Hier ook melodische plaatsing in het spel: melisma niet op palma (zoals bij offertorium), maar op re.

SYLLABISCHE DICHTHEID IN ORDINARIUM MISSAE

Principe: hoe hoger het feest, des te meer versiering. Vergelijk Kyrie XVIII A (weekdagen in de veertigdagentijd en de advent) met Kyrie IA (zondagen in de paastijd)

4. XI. s.

K Y- ri- e * e- lé- i- son. iij. Christe e- lé- i- son. iij.

Ký- ri- e e- lé- i- son. ij. Ký- ri- e * e- lé- i- son.

VIII. Te Christe rex supplices X. s.

K Y- ri- e * e- lé- i- son. Ký- ri-

e e- lé- i- son. Ký- ri- e

e- lé- i- son. Chri- ste e- lé- i- son. Chri-

TOT SLOT: WILLIAM MAHRT AAN HET WOORD

'Music differentiates each part of the liturgy from the other by musical styles that suit the very character of that part, allowing each to be perceived in its own liturgical functionality.'

